

А.Р.ХРОМЧАНКА

З'ЯВА АФЕРЭЗІСУ Ў БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

Зыходнымі для нашага аналізу ўзяты паўночна-мастоўскія гаворкі, якія ўваходзяць у склад паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы. Паасобныя моўныя з'явы сістэмы названых гаворак былі разгледжаны намі ў артыкулах "Назоўнікі на -істы/-ысты ў беларускай мове" (Роднае слова. 1993. №9), "Пра народную мову Мастоўшчыны" (Наша слова. 1990. №5) і інш.

З'ява аферэзісу (адпаднеце пачатковых галосных гукаў ці складоў) у паўночна-мастоўскіх гаворках сустракаецца пераважна ў запазычаных словах. У гэтым выпадку могуць страчвацца элементы: 1) *i-i-ін*: 'гблка, 'граць, 'струмэнты; 2) *a-іаэ*: 'Мэрыка, 'Марыканыя, 'Ляксандар, 'дзікалон, 'кардзіён, 'гурке, 'раплан, 'рыштант, 'нікдот, 'шыбнўца, 'брэзгло (малако); 3) *y-*: 'нівірсьціцэт, 'нівярмах, 'даставярэня, 'зыдзі, 'здыхнўць.

На тэрыторыі Беларусі падобная з'ява зафіксавана таксама на Гродзеншчыне (голка, гуркі, брызглы, граць, зярэдзіць), Міншчыне (голка, граць, граном, зярэдзіць, гліца, тарыца), Магілёўшчыне (зярод)¹. ДАБМ (п.704,663) фіксуе лексему *Іа/мараканка* ў гаворках Кобрынскага раёна. У гаворках Брэсцкага П.Чучка адзначае наступныя формы слоў без пачатковых галосных: у 'днога пана, 'слон, 'кріп².

На Магілёўшчыне гэта шырокавядомая з'ява, якая рэалізавалася амаль выключна ў спрадвечна беларускіх словах. Яна адзначана ва ўсіх слоўгародскіх гаворках: без *-а*: 'улус; а сывырыдкімі 'бпіваюцца; ны дзіліяцы 'дны голлі ліжаць; горі 'дно за ідным; 'буіім брытам. Надзвычай часта сустракаецца ў лічэбніку адзін: 'дзін, 'дна, 'дно, 'дны сады, 'днае хаты і інш. З'ява аферэзісу зафіксавана таксама ў пісьмовых крыніцах XVI–XX стст., што адлюстравалі асаблівасці тагачасных гаворак паўночна-усходняй Беларусі ('сподарыня, на 'коны, зь 'вангалістамі, два орлы 'рпуюць і інш.)³. У Слоўніку І.Бялькевіча знаходзім наступныя лексемы без пачатковых 1) *a-*: уторык, усянішча, усяный, учына, гурок, чарот; 2) *i-*: граць; 3) *y-*: нівірсьціцэт.⁴ Некалькі прыкладаў без пачатковых *i-*, *y-* зафіксаваў П.Растаргуеў у працы "Северско-белорусский говор": 'голка, 'мя, 'дача, 'грэза.⁵

Ва ўкраінскіх гаворках страта галосных гукаў ці нават складоў назіраецца толькі ў паасобных словах і мае лакальны характар (до 'чей, до 'дноїі, не 'ддаси, не 'ббцай і інш.)⁶.

Даволі разнастайныя прыклады даюць нам у гэтым сэнсе літоўскія гаворкі. Тут сустракаюцца словаформы, якія маюць адпаведнікі ў паўночна-мастоўскіх гаворках: 1) без *a-*: 'dekolónas, 'kardijónas, 'kumuliátorius, 'nalizas, 'nikdótas, 'Leksandrāvas, 'Mėrikas; 2) без *ae-*: 'raplānas; 3) без *uni-*: 'vėrmėgas, 'versitėtas. Менш пашыраныя, сустракаюцца толькі ў некаторых літоўскіх гаворках, наступныя лексемы без пачатковых галосных: 1) без *a-*: 'dvokatas, 'kušerka, 'Nastėzija; 2) без *i-*: 'Zabėlė, 'Zidorius. З'ява аферэзісу ў літоўскіх

гаворках часта сустракаецца ў інтэрнацыянальных словах і некаторых запазычаннях. Ва ўласна літоўскіх словах выпадзенне сустракаецца вельмі рэдка. Адзначана толькі лексема *ostogas 'atostogas'* (вакацыі).⁷

Такім чынам, фактычны матэрыял дазваляе вылучыць кампактны арэал у межах гаворак паўночна-ўсходняй Беларусі, дзе даследчыкамі выяўлена большая колькасць прыкладаў параўнальна з іншымі зонамі. Істотна, што магільёўскія гаворкі шырока прадстаўлены спрадвечна беларускімі лексічнымі формамі, некаторыя з якіх зафіксаваны ў пісьмовых крыніцах XVI–XX стст., што можа сведчыць пра больш ранні час узнікнення з'явы ў гэтым арэале.

Паўночна-мастоўскія гаворкі, як і літоўскія, утвараюць невялікія зоны, паколькі тут з'явай аферэзісу ахоплены менш слоў, у асноўным аднолькавыя інтэрнацыянальныя і запазычаныя лексемы. Гэта дае падставы меркаваць аб пашырэнні страты з паўночнага ўсходу на захад і поўдзень. Паасобныя формы слоў сустракаюцца практычна на ўсім беларускамоўным абшары, утвараючы большыя ці меншыя астраўкі на Міншчыне, Гродзеншчыне, Брэстчыне.

Гаворкі ўкраінскага Палесся, у якіх страта мае абмежаваны характар і праявілася толькі ў паасобных словах⁸, варта лічыць перыферычнымі.

Спраба класіфікацыі паўночна-мастоўскіх форм без пачатковых *a-*, *i-*, *u-* паказала, што з'ява аферэзісу найбольш характэрная для запазычанай лексікі: струменты (лац. *instrumentum*), нікдот (грэч. *anekdotos*), дзікалон (фр. *ea de Cologne*), кардзіён (фр. *accordéon*), рыштант (ням. *Arrest*, 'арышт'), раплан (уст. ад грэч. *aēr* 'паветра')⁹. Лексемы *даставярэня*, *нівярмах* – запазычаныя з рускай мовы савецкага часу. Прычым *даставярэня* ўжываецца толькі ў гаворках, у літаратурнай мове ёй адпавядае 'пасведчанне'. Утвораная спосабам абрэвіяцыі лексема *нівярмах* (универмаг) ад разгорнутага наймення "універсальны магазін" з'яўляецца, на нашу думку, неалагізмам рускага паходжання.

Дзеяслоў *шыбнуцца* 'памыліцца', магчыма, таксама запазычаны ў даследуемыя гаворкі з рускай мовы, дзе *ошибиться* мае тое ж значэнне. Адзначаны ён у гаворках Браслаўскага раёна як русізм.¹⁰ Аднак больш верагодна яго сувязь з праславянскім *šibati* 'кідаць, піхаць', першапачаткова 'не пацэліць, збіць з мэты'. Вядомы таксама славацкай мове *ošibať* (*někoľo*) 'уводзіць у зман, падмануць (каго-н.)'.¹¹ У паўночна-мастоўскіх гаворках *шыбнуцца* мае яшчэ лексічнае значэнне 'хіснуцца' (*А йак та́йа клáтка на рáццы шыбнэ́цца*. Мікелеўшчына). Граматычныя формы гэтага слова адзначаны на Магілёўшчыне са значэннем 'кідаць, кінуць' (*шыбаць, шыбнуць*)¹².

Прыметнік *брэзгло* (малако) 'напаўкіслае малако' ўтвораны ад дзеяслова *абрэзгнуць* 'пракіснуць'. Паводле ЭСБМ з тым жа значэннем у старарускай мове ўжываўся дзеяслоў *обръзнути*, вядомы сучаснай польскай (*obrzyzgnąć*) і чэшскай (*zabřesknouti*) мовам. У якасці індаеўрапейскіх паралелей прыводзяцца ізаляваныя нарвежскія *brisk* 'горкі смак', *brisken* 'горкі', якія нібыта ўзыходзяць да індаеўрапейскага **bhrei* 'рэзаць'.¹³ Аднак у гэтым выпадку семантычная аргументацыя недастаткова пераканаўчая, таму больш верагодна паўночна-мастоўскае *брэзгло* звязана з літоўскім *apibrizges* 'кіслае'¹⁴, дзе лексічнае значэнне слоў супадае. Варыянт *брэзгло* без пачатковых складоў *ari-* мог утварыцца ў выніку аферэзісу.

Спраба класіфікацыі лексем без пачатковых галосных у гаворках Магілёўшчыны і іншых раёнах паўночна-ўсходняй Беларусі дазваляе вылучыць пераважна спрадвечна беларускія лексічныя формы без 1) *a-*: *зярод*, *зярэдзіць*, *улус*, *бпіваюцца*, *дзін* (*дна*, *дно*, *дны* і *інш.*), *уторык*, *усянішча*, *усяный*, *учына*, *гурок*, *брызглы*; 2) *i-*: *граць*, *голка*, *мя*; 3) *u-*: *гроза*, *дача*, *нівірсьціцет*. Паказальна, што некаторыя з іх паўночна-мастоўскім гаворкам невядомы, у прыватнасці *зярод*, *зярэдзіць*, а таксама *тарыца*, ужываная на Міншчыне. Апошняя, паводле Я.Карскага, запазычана з літоўскай мовы, параўн. *ataras* 'баразна з краю нівы'. Урбуціс беларускае *атарыца* выводзіць ад *атара* 'гурт авечак' і 'зямельнае ўгоддзе'¹⁵. На Міншчыне *тарыца* ўжываецца

са значэннем 'частка ўраджаю, якую давалі дзеці састарэлым бацькам для пражыцця'¹⁶, семантычна блізім да літоўскага 'баразна', магчыма, дадатковая, прызначаная для каго-н., таму больш верагодна лічыць яе запазычаннем з літоўскай мовы, а не ўтворанай ад *апара*. Агульнаўсходнеславянскае слова *зярод* мае паралелі ў літоўскай мове (*zardas*), латышскай (*zards*), ст.-прускай (*sardis*), што дазваляе даследчыкам бачыць тут старое запазычанне з балтыйскіх моў¹⁷. Аднак Ю.Лауцэ адносіць *зярод* (*азярод*) да слоў, балтыйскае паходжанне якіх недастаткова аргументавана¹⁸.

Параўнальны аналіз паўночна-мастоўскай і паўночна-ўсходняй тыпалагічных мадэлей выявіў іх тоеснасць: страта адбываецца пасля папярэдніх галосных ці зычных гукаў, а таксама паўзы. У пазіцыі справа, непасрэдна пасля страчанага гук, знаходзяцца зычныя /b/, /d/, /k/, /z/ і інш., розныя па спосабу і месцы ўтварэння, а таксама спалучэнні гукаў. Націск не замацаваны за пэўным складам перад і пасля страчанага гук. Гэта дае падставы лічыць, што гукі злева і справа не могуць уплываць на страту пачатковых галосных.

З'ява аферэзісу шырэй рэалізавалася ў словах з пачатковым а-. Значна менш прыкладаў са стратай і- і у-, аднак і- выпадае ў словах спрадвечна беларускіх (*голка*, *граць*), тады як у- — пераважна ў запазычаных (*нівёрсыццет*, *нівармах*).

Я.Карскі адзначаў, што страта пачатковага ненаціскага галоснага а- ў большасці выпадкаў у старажытных помніках пісьменнасці мае характар апісак, а не адлюстравання жывой асаблівасці. У гаворках пропуск ненаціскага а- сустракаецца вельмі рэдка, гэта — *ладкі*, *город*, *городнина*, *чарот*, зам. *очерёт*, *гонёк*¹⁹. Аднак вядома, што менавіта апіскі адлюстроўвалі жывыя з'явы тагачасных гаворак. Сучасныя лінгвагеаграфічныя звесткі пацвярджаюць не толькі існаванне страты пачатковага галоснага ў жывой мове, але і выяўляюць тэндэнцыю да яе пашырэння. Павялічваецца група слоў, якія прыйшлі ў гаворкі параўнальна нядаўна (*дзікалон*, *камулятар*, *кардзіён*, *нікдот* і інш.).

Адносна страты ненаціскага і- Я.Карскі пісаў, што, паступова скарачаючыся, і- можа зусім знікнуць. Гэта выявілася ў словах, утвораных ад дзеяслова *имети-именовати*: *мець* і старажытнае *мети*, *меновати*. Знікненне і- з даўняга часу было вядома ўкраінскай і польскай мовам²⁰. Паводле Нарысаў па беларускай дыялекталогіі для беларускіх акаючых гаворак характэрна скарачэнне гукаў /i/, /y/, якія могуць пераходзіць у /i̯/ і /y̯/ у пазіцыі абсалютнага пачатку слова пасля галоснага папярэдняга слова: *на йвана*, *йана йшла*, *моцна ўдарылі*, *йаму ўдобра*. Ва ўсходняй частцы Магілёўскай, часткова Віцебскай і паўночнай частцы Гомельскай абласцей адзначана рэдукцыя пачатковага галоснага а-: *эднага*, *эдн'ас'і*, у выніку якой галосны можа зусім страчвацца: *'днаго* (*аднаго*), *'в'ечка* (*авечка*), *'в'ос* (*авёс*), *'гонь* (*агонь*). Такую ўласцівасць пачатковага гук аўтары Нарысаў па беларускай дыялекталогіі тлумачаць сцяжэннем аднолькавых ці неаднолькавых гукаў у межах фанетычнага слова (на стыку прыназоўнікаў і прыставак з каранем і інш.), а таксама двух слоў, што ўрэшце прывяло да страты названых гукаў і ў абсалютным пачатку слова²¹.

Вынікі праведзенага намі аналізу тыпалагічных мадэлей паказалі, што страта пачатковых а-, і-, у- досыць частая і ў пазіцыі пасля зычных, што нельга растлумачыць сцяжэннем галосных, аднак, відавочна, можна разглядаць як экспансію гэтай з'явы — пашырэнне яе і на словы ў пазіцыі пасля зычных, а таксама паўзы. Магчыма таксама, што ўласцівасць рэдукацыя згаданага галоснага набылі пад уздзеяннем дысімілятыўнага акання, характэрнага для паўночна-ўсходніх гаворак, дзе выяўлена цэнтральная зона з'явы.

Такім чынам, страту пачатковых галосных у паўночна-мастоўскіх гаворках можна трактаваць як перыферычную інавацыю, што развілася ў выніку рэдукцыі ненаціскных галосных а-, і-, у- ў пазіцыі абсалютнага пачатку слова па аналогіі са старажытнымі ўтварэннямі ад дзеясловаў *мети*, *меновати* і пашырылася на згаданую тэрыторыю з паўночнага ўсходу Беларусі. Паводле

фіксацыі форм *мети* ў помніках старабеларускай пісьменнасці, гэтую інавацыю варта аднесці не пазней як да першай паловы XV ст.

Адзначаныя даследчыкамі прыклады такой з'явы ў літоўскіх гаворках, відавочна, маюць беларускі ўплыў. На карысць такога меркавання сведчыць наступнае: 1) большая колькасць у беларускіх гаворках лексіка-граматычных класаў слоў, якія ўцягнуты ў фанетычны працэс страці; 2) шырокае адлюстраванне яго ў старабеларускіх крыніцах; 3) страта пачатковых галосных у літоўскіх гаворках характэрная для запазычаных слоў, тады як беларускі матэрыял прадстаўлены значнай колькасцю і спрадвечных слоў; 4) для балтыйскіх моў, як адзначае Я.Атрэмбскі, больш уласціва ўжыванне пачатковага гука ці дыфтонга, а страта галосных найчасцей адбываецца на канцы слова (*yrá-yr 'ёсць, маецца', nera-nēr 'няма'* і інш.).²² Гэта таксама дае падставы лічыць з'яву аферэзісу ў літоўскіх гаворках перыферыйнай, як і ў паўночна-мастоўскіх. Магчыма, што на літоўскай тэрыторыі яна падтрымліваецца менавіта беларускімі гаворкамі.

¹ Гл.: Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979–1982. Т.1–3.

² Гл.: Чучка П.П. Деякія асаблівасці украінскіх говірок Брэстскага раёну Брэстскай вобласці // Тэзі доповідей. Київ, 1962. С.93.

³ Яшкін І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм: Фанетыка. Мн., 1976. С.118–119; Марфалогія. Сінтаксіс. Мн., 1980. С.9,61,66.

⁴ Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мн., 1970.

⁵ Расторгуев П.А. Северско-белорусский говор. Л., 1927. С.38.

⁶ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ, 1980. С.58.

⁷ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. Vilnius, 1966. P.131.

⁸ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. С.42.

⁹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т.1.; 1978–Т.2.

¹⁰ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн., 1979. Т.1. С.141.

¹¹ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1978. Т.1.

¹² Гл.: Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны.

¹³ Гл.: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁴ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Т.1. С.42.

¹⁵ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁶ Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча.

¹⁷ Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.

¹⁸ Лаучюте Ю.А. Словарь балтизмов в славянских языках. Л., 1982. С.137.

¹⁹ Карский Е.Ф. Белорусы: Язык белорусского народа. М., 1955. С.231–232.

²⁰ Там жа.

²¹ Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1964. С.84–85.

²² Otrębski J.ан. Gramatyka języka litewskiego. Warszawa, 1988. Т.1. С.250–251.

М.У.РАЗЛАДАВА

АНАЛІЗ НЕКАТОРЫХ ГРУП АДСУБСТАНТЫЎНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ КОЛЕРУ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У лінгвістычнай літаратуры неаднаразова заўважалася, што мікрасістэма колераабазначэння вылучаецца "надзвычайнай гістарычнай устойлівасцю"¹: словы, якія складаюць гэтую сістэму, называюць адну са сталых, вызначальных прымет прадмета. Разам з тым названая сістэма паступова папаўняецца ў сучаснай мове новымі адзінкамі. У працэсе развіцця пазнавальнай дзейнасці чалавека (асабліва ў галіне навукі і тэхнікі), замацавання новых паняццяў часта ўзнікае патрэба ў дакладнай якаснай характарыстыцы апагошніх. Дэрывацыйныя асаблівасці прыметнікаў-каларатываў у сучаснай беларускай мове ўяўляюць пэўную цікавасць для лінгвістычнай навукі. На адназоўнікавыя ўтварэнні лексіка-семантычнай групы колераабазначэння ў сучаснай беларускай мове звярталася ўвага ў артыкуле Н.С.Мажэйка². Аналізуючы эпітэты са значэннем колеру ў рамане У.Караткевіча "Каласы пад сярпом тваім", даследчыца адзначыла, што ўтварэння пры дапамозе суфіксаў адносныя прыметнікі з'яўляюцца адным з найбольш важных мастацкіх сродкаў мовы твора.

У дадзеным артыкуле разглядаюцца адсубстантыўныя прыметнікі сучаснай беларускай мовы з адной утваральнай асновай, якія могуць ужывацца ў пераносным значэнні колеру. З мэтай аналізу семантыкі ўтваральных асноў